

مراتب خلقت از دیدگاه آیات و روایات

حسین اترک

فصلنامه فلسفی - کلامی، ش ۲۲-۲۳، زمستان ۸۳ و بهار ۸۴

چکیده: نویسنده در این مقاله آیات و روایات مربوط به خلقت عالم به خصوص آفرینش اولین مخلوق را، مورد تحلیل قرار داده و دیدگاه برخی فلاسفه و متکلمان را بررسی نموده است.

آیا می‌توان از منابع اصیل دینی اسلام، نظامی به عنوان نظام آفرینش از دیدگاه اسلام ارائه داد یا نه؟ ارائه «نظام» به معنای دقیق کلمه، آن‌چنان‌که در «نظریه فیض» مشاهده می‌کنیم، امکان ندارد و اساساً نیازی به این‌گونه نظام نیست، بلکه آیات و روایات از طرح مسئله آفرینش هدفی را دنبال می‌کنند که متوقف بر ارائه نظام نیست. اگر در صدد درک نظام آفرینش از دیدگاه دین اسلام هستیم، به ناچار باید ابتدا روایات را بررسی کنیم. روایاتی که در این باره وارد شده، اغلب با عبارت «اول ما خلق الله» شروع می‌شوند. اما هر یک چیزی را به عنوان مخلوق اول معرفی می‌کنند.

۱. عقل؛ ۲. نور نبی اکرم ﷺ و ائمه اطهار؛ ۳. نور؛ ۴. هوا؛ ۵. آب؛ ۶. جوهر اخضر؛ ۷. قلم. بعضی از حکما، محدثان و شارحان مانند صدرا، فیض کاشانی و... در جمع این روایات تلاش کرده‌اند.

از بررسی روایات و اقوال حکما و شارحان در مورد احادیث اولین مخلوق، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که در عالم تکوین، دو عالم وجود دارد: عالم انوار و عالم اجسام، در عالم

بازتاب اندیشه ۷۱

۷۸
مراتب خلقت
از دیدگاه
آیات و
روایات

انوار و ارواح، اولین مخلوق خداوند متعال، نور وجود پیامبر اکرم ﷺ است، که از حیثیات مختلف دارای عناوین مختلفی چون عقل، روح، نور و قلم است. این مخلوق اول در اصطلاح عرفا، «حقیقت محمدیه» نام دارد و در اصطلاح فلاسفه، «عقل اول» یا «صادر نخستین» است؛ لکن در عالم مادیات و جسمانیات، اولین مخلوق در میان غیر محسوسات، هواست و در میان محسوسات، اولین مخلوق آب است که از ذوب جوهر أخضری که از نور وجود نبوی پیدا شده، پدید آمده است. از این رو، اولیت خلق جوهر أخضر، آب و هوا، اضافی و نسبی است و اولین مخلوق حقیقی نور وجود نبی اکرم ﷺ است که همه کائنات از آن پدید آمده است. آنچه از روایات به دست می‌آید این است که کل عالم هستی در دو بخش آفریده شده است: ۱. عالم انوار و ارواح؛ ۲. عالم اجسام و مادیات. شروع خلقت عالم انوار و به‌طور کلی عالم هستی از خلقت نور و روح حضرت محمد ﷺ است که خداوند آن را از نور وجود خود آفرید.

آن چه در روایات به حد استفاضه وجود دارد این است که، خلقت عالم مادی از آب شروع شده است. این آب از ذوبان جوهر أخضری که از نور وجود پیامبر اکرم ﷺ پیدا شده، حاصل شده است. سپس به مقصود از خلقت آسمان و زمین در شش روز پرداخته‌اند و به برخی مباحث در زمینه خلقت جهان از دیدگاه روایات و فلاسفه اشاره کرده‌اند.

● اشاره

۱. برخلاف نظر نویسنده محترم، بررسی آیات و روایات نشان می‌دهد که متون دینی به ترسیم نظام هستی پرداخته‌اند چنان‌که ابعادی از این مسئله در همین نوشتار ایشان آمده است. به عنوان مثال، همان‌طور که آقای اترک نیز متوجه شده، در بحث از مراتب خلقت، مسئله مهم و اساسی این است که اولین مخلوق چیست؟ در پاسخ این سؤال روایات بسیاری وارد شده است که نویسنده تنها به برخی از آنها اشاره کرده است.

۲. ایشان اصلی‌ترین قسمت بحث یعنی «مخلوق اول» را ناقص مطرح کرده است. از باب نمونه به روایات مشیت در این زمینه اشاره نکرده‌اند مانند «خداوند، مشیت را قبل از اشیاء آفرید و اشیاء را با مشیت آفرید»^۱

۳. جمع‌بندی روایات اولین مخلوق توسط نویسنده اشکالاتی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) ایشان اولین مخلوق بودن «آب» را به اولیت در عالم اجسام و مادیات حمل کرده و

۱. توحید صدوق، ص ۳۳۹

در چند جای مقاله بر آن تأکید کرده است. از آنجا که عالم اجسام و مادیات متوقف بر عالم انوار و متأخر از آن است و از طرفی، عرش، کرسی، لوح، قلم بهشت، ملائکه و ارواح را جزو عالم انوار دانسته‌اند، پس باید «ماء» از همه این‌ها متأخر باشد. حداقل سه اشکال بر این تحلیل وارد است: اول آن که مخالف آیه صریح قرآن است که فرمود: «وَكُنَّ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ»^۱

امام رضا علیه السلام فرمودند: خداوند متعال عرش، آب و ملائکه را آفرید قبل از آنکه آسمان و زمین را بیافریند و ملائکه به نفس‌های خود و به آب و عرش خدا را می‌شناختند و سپس خدا عرش را بر آب قرار داد تا قدرتش را به ملائکه نشان دهد...^۲، لذا از آیه و روایات مشابه اگر آب را بر عرش مقدم ندانیم حداقل در آن عرصه است، بنابراین اگر عرش از عالم انوار است، آب نیز چنین است.

ب) تحلیل نویسنده با روایاتی بیانگر آن می‌باشد که، همه چیز از آب آفریده منافات دارد؛ در یکی از روایاتی که نویسنده نیز ذکر کرده، (روایت ۵) تصریح شده که همه چیز از آب آفریده شده است، بدون آن که قید اشیاء مادی داشته باشد، و چون ملائکه و دیگر اشیاء عالم انوار نیز شیء هستند پس از آب آفریده شده‌اند.

ج) برای فهمیدن این‌که اولین مخلوق چیست، باید به سراغ روایاتی برویم که به صراحت می‌گویند؛ خدا بود و هیچ چیز نبود و سپس اول چیزی که آفرید چیست؟ در این رویکرد که نویسنده از آن غفلت کرده، علاوه بر این‌که به نور پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، مشیت و ابداع برمی‌خوریم، از جمله به روایات متعددی دست می‌یابیم که آب را به صراحت اولین مخلوق دانسته‌اند: روایت (۵) را که نویسنده آورده است دو کلمه قبلیش را نیاورده که فرمود: «وكان خالقاً ولا مخلوق فاول شيء...» این مضمون در آخر همان روایت دوباره تکرار شده است: «ولكن كان الله ولا شيء معه فخلق الشيء الذي جميع الأشياء منه و هو الماء»؛ «خدا بود و هیچ چیز همراهش نبود پس خلق کرد چیزی را که همه اشیاء را از آن آفرید و آن آب است»^۳ و امام باقر علیه السلام فرمود: «... ولم يكن غير الماء خلق...»^۴؛ «و هیچ خلقتی جز آب نبود».

همچنین قرآن تصریح کرده است که، هر چیزی را از آب زنده کردیم «و جعلنا من الماكل شيء حي» پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در مورد آیه فرمود: «كل شيء خلق من الماء»؛ هر چیزی از آب آفریده شد.^۵ و از امام صادق علیه السلام سؤال شد، طعم و مزه آب چیست؟ حضرت با استناد به آیه فوق فرمود: «طعم الماء، طعم الحياة»؛ «مزه آب، مزه حیات است»^۶. با توجه به این‌که حیات در عالم انوار قوی‌تر و مهم‌تر از عالم مادیات است و به تصریح آیه و روایات مذکور هر چیز

بازتاب اندیشه ۷۱
مراتب خلقت
از دیدگاه
آیات و
روایات

۱. هود، ۱۱: ۷
۲. بحار الانوار، ج ۳، ص ۳۱۷

۳. التوحید، ص ۶۶ و بحار الانوار، ج ۵۴، ص ۶۶
۴. مستدرک ج ۹، ص ۳۳۵

۵. بحار الانوار، ج ۵۹، ص ۸۳
۶. بحار الانوار، ج ۵۴، ص ۱۵

زنده و دارای حیات از آب، زنده است؛ نتیجه آن که نمی‌توان آب را تنها موجود مادی و تنها منشأ مادیات دانست، بلکه «ماء» معانی دقیق‌تری دارد که منشأ خلقت است و با روایات دیگر نیز تنافی ندارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی